

Статья посвящена феномену Пациковской фабрики фаянса пограничья Гуцульщины и Покутья. Раскрыты особенности скульптуры ведущей творческой лаборатории тонкой керамики Украины начала XX столетия. Особенное внимание уделено специфике развития художественной части деятельности фабрики, ассортимент которой отражает кризис вопроса национальной идентичности и поиски путей выхода из него мастерами-керамистами западных территорий Украины в период этническо-культурной экспансии Польши.

Ключевые слова: фаянс, скульптура малых форм, Украина, Пациков, начало XX столетия.

Article is devoted a phenomenon of Patsikov factory of faience of border zone Hutsultshyna and Pokutyie. Features of a sculpture of leading creative laboratory of thin ceramics of Ukraine of beginning XX of century are opened. The especial attention is given specificity of development of an art part of the factory which creative heritage reflects crisis of a question of national identity and searches of ways of an exit from it masters of keramik of the Western territories of Ukraine in etnichesko-cultural expansion of Poland.

Key words: faience, a sculpture of small forms, Ukraine, Patsikov, beginning XX of century.

УДК 726.591:008 (477.83/)

ББК 71.4 (4 Укр)

Олег Чуйко

КНИГОВИДАВНИЧА ТА БІБЛІОТЕЧНА ПРАЦЯ ЦЕРКВИ В САКРАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ПРИКАРПАТТЯ XVI–XIX ст.

У статті розкриваються окремі аспекти книговидавничої та бібліотечної діяльності греко-католицької церкви на Прикарпатті. Підкреслено, що початки книгодрукування в краї пов'язані з діяльністю монастирських осередків і підтримкою церковних ієрархів. Відзначено важливість створення митрополитом Андреем Шептицьким першої церковної бібліотеки в Станіславові.

Ключові слова: книговидавнича справа, бібліотека, монастир, сакральна культура, духовний центр.

У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історією суспільних процесів в Україні, важливого значення набувають дослідження різних напрямів розвитку християнської культури, зокрема, книгодрукування. Зважаючи на своєрідні історичні умови, церковно-релігійна традиція відіграла провідну роль у справі формування головних культурно-мистецьких пріоритетів українського населення. Показовою в цьому відношенні була діяльність греко-католицької церкви та її вплив на різні сфери духовного й громадського життя Карпат і Прикарпаття. З монастирями краю пов'язані значні досягнення в розвитку освіти, книгодрукування, запровадженні нових естетичних норм церковної архітектури та релігійного живопису.

Систематичне вивчення релігійно-культурної діяльності церкви краю пов'язано із заснуванням у Жовкві на початку XX століття періодичного видання “Записки Чину св. Василя Великого”, яке з невеликими перервами виходить донині. У 1920–1930 рр. тут друкувалися дослідження І.Свенціцького, М.Коссака, М.Голубця, І.Крип'якевича, присвячені українському книгодрукуванню, василіанським монастирям, творчості ченців-маларів. Вивчення книгодрукування та культурно-мистецької діяльності греко-католицької церкви краю нерозривно пов'язане з іменами таких дослідників: Я.Запаско, Я.Ісаєвич, Г.Логвин, І.Огієнко, І.Франко та інші. На сучасному етапі, у зв'язку з опрацюванням нових архівних матеріалів і розширенням наукових пошуків, відбувається переосмислення ролі національної християнської культурної спадщини, зокрема, різноманітних її аспектів. Опубліковано ряд невідомих архівних документів, доступнішими стали праці зарубіжних авторів.

Мета публікації – з'ясувати особливості книговидавничої та бібліотечної справи монастирів Галицького Прикарпаття, яка характеризувалася помітним впливом на суспільну свідомість, сприяла формуванню національних пріоритетів у розвитку церковної політики, культури та сакрального мистецтва краю.

Літописання, переписування, ілюстрування та опрацювання книг у монастирських скрипторіях, а згодом книгодрукування й різноманітна видавнича справа традиційно плекалися в монастирях. Поряд з освітньо-духовною діяльністю це була друга за обсягом і значенням ділянка

їхньої культурно-суспільної роботи. За визначенням одного з провідних дослідників українського друкарства професора Івана Огієнка, “якраз воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури, якраз воно показує, якими культурними були ми в старовину. Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов’янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи” [1, с.34]. Перші книги кириличного друку – “Октоїх” і “Часослов” (обидві – 1491) з’явилися у краківській друкарні німецького друкаря Швайпольта Фіоля. У XVI столітті “друкування за-недбалое” на галицько-волинських землях було відновлено прибулим із Москви Іваном Федоровим, який знайшов тут підтримку князя Костянтина Острозького, Львівського Успенського братства та багатьох інших діячів тогочасної культури. У 1574 році у Львові видано “Апостол” і “Буквар” – перші друковані книги на українській етнічній території. Наступного року І.Федорова, котрий мав сан диякона, було призначено воєводою К.Острозьким управителем Дерманського монастиря, замість мирянина Михайла Джуса [2, с.24–26]. З Острогом пов’язаний найважливіший період діяльності друкаря та поява книг (“Буквар”, 1578; “Книга Нового Завіту”, 1580; “Біблія”, 1580–1581), які стали визначним внеском у розвиток української культури й освіти.

Розквіт монастирського книговидання припадає на XVII–XVIII століття. Це пояснюється відсутністю відповідних технічних умов, а також певною консервативністю монастирського середовища. До XVII століття в багатьох монастирях продовжували переписувати книги традиційним методом. На початку XVII століття серед друкарів уже трапляються імена ченців. Найбільш відомим із них був Павло Телиця – мандрівний чернець-друкар, що прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі, а пізніше працював на Волині й Галичині [1, с.172–175]. Разом з ієродияконом Сильвестром Павло Люткович обладнав похідну друкарню при Загорівському монастирі, а близько 1617 року обидва монахи перебралися до монастиря в Угорцях на Самбірщині. Село Угорці належало тоді православному магнату Олександру Шептицькому, який, імовірно, запросив друкарів до монастиря, будучи його ктиторм. З 1618 по 1622 роки в угорцівській друкарні видано декілька богослужебних і навчальних книг: підручник для дітей “Собрание вкратце словес от Божественнаго писанія” (1618); “Краткій хронологический летописец” (1619); “Апостоли и Євангелія чрез все недели и празники” (1620) та книгу, присвячену пам’яті Олександра Шептицького (1622). Згодом ієромонах Сильвестр передав друкарню та книги Луцькому братському монастирю. Про це свідчить його заповіт, датований 1630 роком [2, с.151].

У діяльності Крилоського єпископсько-монастирського осередку особливо важливе значення мав короткочасний, але плідний період, пов’язаний з розвитком друкарства на галицьких землях. Свого часу Гедеон Балабан допоміг Львівському Успенському братству викупити заставлену друкарню Івана Федорова. У 1587 році владика звертається з листами до священників, української шляхти, міщан і селянства із закликом надати допомогу в справі відбудови Успенської церкви у Львові та заснування при ній друкарні [2, с.152]. Викуплена друкарня стала основою для активної видавничої діяльності Братства, що в 1591 році випустило перші свої видання. Спочатку управителями братської друкарні були монахи: Мина – чернець львівського монастиря св. Онуфрія, учень І.Федорова, його наступник Пафнутій і Памво Беринда. Після 1608 року братська друкарня діяла на території Святоонуфрійського монастиря.

У 1604–1606 роках у Стратині поблизу Рогатина та в Крилосі діяли дві друкарні, засновані Гедеоном і Федором Балабанами, на основі обладнання друкаря Семена Будзини [1, с.164–171]. Село Стратин належало до родинних маєтків Балабанів. Там постійно проживав племінник єпископа Федір Юркович, який здобув європейську освіту й у молоді роки проживав в Італії. Він керував підготовкою текстів для обох друкарень, залучивши до цієї справи Федора Касіяновича, поета й лексикографа Памво Беринду, Варлаама Гребеневича, коректора Веніаміна. Гребеневич і Веніамін, очевидно, були ченцями розташованого неподалік Унівського монастиря, що в той час вважався неофіційною резиденцією Г.Балабана. Тут він планував відкрити ще одну друкарню, запросивши сюди авторитетних знавців церковної літератури Й.Княгиницького та І.Вишенського. При монастирі існувала багата бібліотека, якою користувався лексикограф Памво Беринда [3, с.26]. Серед причин, що привели до відкриття друкарень, була пам’ять про багаті традиції книжності Крилоса й порада вселенського патріарха Мелетія Піга-

са, з яким Г.Балабан підтримував тісні стосунки. Він радив львівському єпископу “гимнасія и типографію составити – умноженія ради книг в преподаніе разума” [3, с.166].

Крім того, в Україні була потреба у виправленні богослужбних текстів, передусім Требника й Службника, і приведення їх у відповідність із візантійськими першоджерелами. На це було звернено увагу ще під час унійного Берестейського собору 1596 року, а практичні роботи із цього приводу доручили здійснити Гедеону Балабану. Він зібрав велику кількість списків церковної літератури з різних православних земель – Валахії, Сербії, Молдови. Особлива увага зверталася на тексти, які вийшли з монастирських осередків. Патріарх Мелетій надіслав владі грецький Требник, виправлений на основі старовинних афонських рукописів. У Стрятині було закладено школу та бібліотеку для розвитку книгодрукування.

Першим виданням стрятинської друкарні став Службник 1604 року, а в 1606 році видано Требник з передмовою й оригінально виконаним художньо-графічним оздобленням. Уперше в українській книзі використано орнаментально-сюжетні заставки й ініціали, майстерно застосовано шрифти, розроблені на основі київського уставу.

Близько 1605 року Г.Балабан засновує друкарню при єпископальному Успенському монастирі в Крилосі. Власним коштом видає тут “Учительне Євангеліє” – перекладений з грецької мови твір константинопольського архієпископа Калліста. У післямові зазначено, що книга вийшла “при столечной церкви епископії Галицкой, Успенія Пречистія Владичица нашея Богородица на Крилоси” [3, с.171]. Особливістю “Євангелія” стала поява сюжетних гравюр у тексті, які ілюстрували його зміст. У крилоській друкарні також надруковано переклади з грецьких оригіналів творів Іоанна Золотоустого “Про священство” та “Бесіди на діяння”. Гравюри й декоративні прикраси з матриць балабанівських друкарень часто використовувалися в пізніших українських стародруках. Функціонування друкарень Крилоса й Стратина істотно позначилося на розвитку освіти, культури й книговидавництва в Україні. Після смерті Гедеона Балабана в 1607 році матеріали й обладнання стрятинської друкарні були перевезені до Києва архімандритом Києво-Печерської лаври Єлисеєм Плетенецьким [4, с.16]. У 1616–1617 роках у ній розпочато видання книг за участю Памво Беринди, Йова Борецького, Захарії Копистинського.

Ще одну монастирську друкарню було засновано в 1646–1647 роках в Уневі на базі львівської друкарні єпископа Арсенія Желіборського [1, с.140–141]. Період її найбільшої активності припадає на 1770–1790 роки. У цей час в Унівському монастирі було надруковано близько 30 книг світського й релігійного характеру. Мистецький рівень унівських видань має свою особливу специфіку, завдяки творчості талановитого гравера Никодима Зубрицького. Наприкінці XVIII століття друкарня перейшла у власність Почаївської лаври.

Єпископ Йосип Шумлянський був ініціатором створення друкарні при кафедральному соборі св. Юра у Львові. Першим її управителем був Василь Ставницький [1, с.142–144]. Згадана друкарня стала предметом суперечок між єпископом та Успенським братством, яке в 1688 році викупило її для своїх потреб. Після цього Й.Шумлянський вдруге здійснює спробу відновити друкарство при монастирі, допомігши ченцям-василіанам заснувати нову друкарню. Її очолив монах Йосип Городецький. У 1700 році видано “Ірмологіон”, у кінці якого міститься цікава післямова Й.Городецького, де автор розповідає про свою прощу до Єрусалима й Палестини, подорож до Іспанії, Італії, Риму, Венеції та про працю над виданням “Ірмологіону”.

Як засвідчує даний огляд, головними ініціаторами розвитку монастирського книгодрукування в XVI–XVIII століттях виступали єпископи, яким підпорядковувалися монастирі-резиденції в Крилосі, Уневі, Львові. Пильна увага до розвитку друкарень диктувалася суспільно-політичними обставинами часу: розвитком освіти, ускладненням міжцерковних відносин, загостренням ідеологічного протистояння. Значна частина друкованої продукції призначалася для богослужбних потреб. Ставилася також завдання виправлення при звірянні з першоджерелами літургійних текстів. Конкуренція з братськими й приватними друкарнями сприяла якості видань, збільшенню накладів, різноманітності художньо-графічного оздоблення тексту та інтролігації книжок.

Новий етап у розвитку українського книгодрукування пов’язується з активною діяльністю друкарень конгрегації отців Василіан протягом XVIII століття. Вона характеризує один з найпродуктивніших напрямів суспільно-культурної роботи чину. Початки василіанського книгодрукування пов’язані з Вільно, де в 1617–1618 роках на замовлення монастиря св. Трійці в друкарні Леона Мамонича з’явилися Службник і Требник, пристосовані до нових літургійних

вимог. У 1623 році ця друкарня стала власністю Святотроїцького монастиря оо. Василіан. Важливе значення для покращення художнього рівня видань відіграла співпраця ченців з видатними граверами Леонтієм та Олександром Тарасевичами, які отримали ґрунтовну освіту в аугсбурзькій майстерні Кіліанів. До переїзду наприкінці 1690 років у Чернігів, а згодом до Києва брати сповідували греко-католицький обряд. У 1692 році Л.Тарасевич виконав титульний аркуш для “Літургікону”, друк якого було розпочато у Вільно, а завершено в Супраслі. Майстерно та пишно виконане обрамлення титулу було схвально прийняте й неодноразово копіювалося. У 1716 році кліше мідьориту Л.Тарасевича супрасльська друкарня використала для титулу книги “Понтифікал”, а в 1763 році нею видано “Літургікон” із скопійованим обрамленням. Гравійоване на міді повторення оригіналу виконав М.Фуглевич для “Службника” 1733 року, що вийшов в іншій відомій друкарні отців Василіан при Унівському монастирі [5, с.207].

Окремо слід відзначити художньо-графічне оздоблення видань XVI–XVIII століть. Над оформленням книжок працювало багато талановитих майстрів – граверів і рисувальників, що безпосередньо походили з монастирського середовища або тісно були пов’язані з ним. Це, зокрема, відомий український гравер XVII століття, чернець Онуфрійського монастиря Ілля, а також Прокопій, Василь Ушакевич, Іван Глинський, Никодим Зубрицький, Діонісій Сінкевич, Євстафій Завадовський, Олександр і Леонтій Тарасевичі, почаївські гравери Йосип й Адам Гоchemські. Багато імен майстрів невідомі, оскільки ховаються за ініціалами. На оздобленні книг кінця XVI – середини XVII століть позначився вплив європейського Ренесансу й маньєризму. У цей час широко використовуються архітектурні мотиви арок з пілястрами, маскаронами, гірляндами й акантовим листям. На титульних аркушах з’являються герби з посвятами. Ускладнюються композиції заставок, кінцівок, ініціалів, у яких орнаментальні мотиви часто поєднуються із сюжетними зображеннями (“Службник”. Стратин, 1604). Особливого розвитку досягає ілюстрація із зображенням окремих персонажів і багатофігурних сцен. Галицькі майстри широко використовували не тільки досвід європейської гравюри й іконографії, але й розвивали традиції образотворення, орієнтуючись на власну іконописну спадщину й книжкову мініатюру. У XVI–XVIII століттях книжкова ілюстрація була одним з найважливіших джерел іконографії для іконописців і різьбярів іконостасів. Вона сприяла поширенню нових художніх стилів – ренесансу, бароко, рококо, класицизму в мистецтві Галичини.

У XIX столітті багатий досвід монастирського книговидання був доповнений інтенсивним розвитком церковної преси й спеціалізованих монастирських видань – “Душпастир”, “Руслан”, “Місіонар”, архієпархіальних відомостей, пастирських листів тощо. Опублікована в них інформація про тогочасний розвиток церковних відносин, суперечки з радикальними течіями, політичні огляди, історичні нариси й дослідження церковної старовини формували суспільну думку. З другої половини століття закладаються напрями національно скерованої роботи монастирських осередків, окреслюються завдання народної просвіти та підтримки національно-культурних і гуманітарних починань, які частково будуть реалізовані в міжвоєнний період XX століття.

З книгодрукуванням і видавничою справою тісно пов’язана ще одна ланка діяльності монастирів, якою вони постійно опікувалися, – це формування й діяльність бібліотек. Збірки богослужбних книжок, грамоти, привілеї, інвентарі тощо знаходилися в усіх великих монастирях. У XIX столітті монастирськими бібліотеками зацікавилися дослідники церковної старовини та літератури. Були виявлені рідкісні історичні документи, грамоти та літературні пам’ятки XI–XIV століть. На початку XIX століття митрополит Михайло Левицький пристосував один з будинків Унівського монастиря під сховище рукописів і рідкісних друкованих книг, які звозилися з усієї Галичини. Тут їх вивчав історик А.Петрушевич. У цьому зв’язку особливу цікавість становить виявлений архівний документ – дарча грамота (1901) митрополита Андрея Шептицького про передачу особистої бібліотеки Станіславській капітулі. У ній детально розписано у вигляді параграфів його рекомендації щодо діяльності бібліотеки й обліку книжок. Капітулою призначався на щорічний термін бібліотекар, який присягав перед єпископом і капітулою “стисло триматися приписів статуту і нікому всупереч приписам книжок не зичити, і не допускати нікого до бібліотеки без присутності моєї або заступника, призначеного єпископом чи хартофілаксом”. Визначено розпорядок роботи бібліотекаря – 6 годин щоденної праці, крім вихідного дня, з яких 3 години призначалися для доступу відвідувачів, а решта – опрацювання книжкового фонду, складання каталогів, ведення інвентарів із занесенням шифру новопрід-

баних книжок, їхнього формату, назви, року й місця видання, кількості томів і волюмінів (випусків періодичних видань) і ціни. Указувалася наявність оправи, бо неоправлені книжки коштували набагато дешевше. Тричі облікована книга (інвентар з порядковим номером, тематичний каталог і каталог-довідник) позначалася додатково книжковим знаком “Ex libris” та печаткою капітули. Ці рекомендації опиралися на досвід, який існував у деяких галицьких монастирях XVIII–XIX століть. Бібліотечна справа розглядається в грамоті як один із шляхів зміцнення віри та повноцінного виконання духовних обов’язків [6, с.123–126].

Таким чином, дійова участь галицьких монастирів і чернечих об’єднань у суспільно-історичних процесах XVI–XIX ст. відіграла важливу роль в історії етноконсолідації українського населення краю. Культура галицьких монастирів синтезувала впливи східного й західного християнства, не втративши при цьому своєї самобутності. Одним із найважливіших факторів збереження й поширення національної культури стала видавнича місія монастирів. Її багатогранний характер, наближеність до актуальних потреб освітньо-виховної роботи, професійність та високий художній рівень оздоблення книжок сприяли духовному збагаченню суспільства, упроваджували новий світогляд, доповнювали місцевий досвід досягненнями європейської науки, культури й мистецтва.

1. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – Репринтне видання / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 445 с.
2. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : зб. документів. – К. : Наукова думка, 1975. – 342 с.
3. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі / І. Мицько. – Львів : Свічадо, 1998. – 328 с.
4. Запаско Я. Пам’ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2 кн. / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981. – Кн. I : 1574–1700. – 130 с.
5. Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко / Д. Степовик. – К. : Наукова думка, 1986. – 235 с.
6. Чуйко О. Культура монастирів Галичини XVI–XIX століть / О. Чуйко. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. – 182 с.

В статье раскрываются отдельные аспекты книгоиздательской и библиотечной деятельности греко-католической церкви на Прикарпатье. Подчеркнуто, что начало книгоиздания в крае связано с деятельностью монастырских центров и поддержкой церковных иерархов. Отмечена важность создания митрополитом Андреем Шептицким первой церковной библиотеки в Станиславе.

Ключевые слова: книгоиздательское дело, библиотека, монастырь, сакральная культура, духовный центр.

In the article some aspects of book publishing and library activities of the Greek Catholic Church in Carpathian region. It is emphasized that began publishing in the region linked to the activities of the monastic centers and support the church hierarchs. The importance of creating the Metropolitan Andrey Sheptytsky first church library in Stanislau.

Key words: book publishing, library, monastery, sacred culture, the spiritual center.

УДК 712 (477.84)

ББК 85.110.5

Лідія Квич

АНСАМБЛЬ МАРІЙСЬКОГО ДУХОВНОГО ЦЕНТРУ В ЗАРВАНИЦІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

Стаття присвячена архітектурно-ландшафтному комплексу, збудованому на межі XX і XXI століть на території духовного центру в с. Зарваниця Тернопільської області. Простежено дотримання традиційних структур у сучасному культовому будівництві, визначено особливості творчої манери авторського колективу тернопільських архітекторів.

Ключові слова: ансамбль, традиція, Санктуаріум, архітектура, просторова структура.

Одним із відомих осередків духовно-християнської діяльності в Україні є Марійський духовний центр Зарваниця на Тернопільщині, що формувався впродовж тривалого історичного